

Interventie

Lang Leve de Liefde VSO

Erkenning

Erkend door deelcommissie Jeugdgezondheidszorg, preventie en gezondheidsbevordering

Datum: 24 november 2022

Oordeel: Goed onderbouwd

De referentie naar dit document is: Vermeulen, Euwema, Beek (Oktober 2022).

Databank effectieve jeugdinterventies: beschrijving 'Lang Leve de Liefde VSO'. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut. Gedownload van www.nji.nl/jeugdinterventies.

Inhoud

Inhoud	3
Samenvatting	4
Doelgroep	4
Doel	4
Aanpak	4
Materiaal	4
Onderbouwing	4
Onderzoek.....	4
1. Uitgebreide beschrijving	6
1.1 Doelgroep	6
1.2 Doel.....	7
1.3 Aanpak	8
2. Uitvoering	13
3. Onderbouwing	17
4. Onderzoek	24
5. Samenvatting Werkzame elementen	25
6. Aangehaalde literatuur	26
7. Praktijkvoorbeeld	30

Samenvatting

Lang Leve de Liefde VSO is een lespakket over relaties en seksualiteit voor leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs. De methode bestaat uit zeven hoofdstukken, die ieder een eigen onderwerp bespreken. De hoofdstukken zijn: Jij en je lijf; Vrienden, verliefd, verkering; Hoe ver ga jij? Online: wat doe je?; Over seks; Veilig vrijen: wat is dat? en Veilig vrijen: hoe doe je dat?. Elk hoofdstuk is onderverdeeld in meerdere lessen waarin een deelthema besproken wordt. Het lespakket bestaat uit een leerlingenmagazine, filmpjes die online beschikbaar zijn en een docentenhandleiding. Bij sommige lessen zijn werkbladen toegevoegd. De lessen worden ook aangeboden in een digitale lesomgeving, die bereikbaar is via www.langlevedeliefdevso.nl. In de digitale lesomgeving staan alle onderdelen van het lespakket en interactieve werkvormen voor op het digibord.

Doelgroep

De einddoelgroep van LLL VSO zijn jongeren die zeer moeilijk leren van 12-20 jaar die voortgezet speciaal onderwijs volgen. De leraren van de leerlingen zijn de intermediaire doelgroep.

Doel

Het doel van het lespakket is dat jongeren die zeer moeilijk leren prettige, veilige en vrijwillige relaties hebben en respect hebben voor ieders seksuele identiteit.

Aanpak

Het lespakket bestaat uit 7 thematische hoofdstukken die zijn onderverdeeld in meerdere lessen rondom een deelthema. De duur van een les is ongeveer 30-40 minuten. De leerlingen lezen korte teksten, kijken naar filmpjes en maken opdrachten met behulp van de digitale lesomgeving, het leerlingenmagazine en werkbladen. Ook doen ze allerlei actieve werkvormen zoals rollenspellen en quizen.

Materiaal

Lang Leve de Liefde VSO bestaat uit een digitale lesomgeving, een leerlingenmagazine, filmpjes die online beschikbaar zijn en een docentenhandleiding.

Onderbouwing

Jongeren met een (lichte) verstandelijke beperking lopen een nog groter risico op het meemaken dan wel plegen van seksueel grensoverschrijdend gedrag en onveilige seks dan hun leeftijdgenoten zonder beperking. Lang Leve de Liefde VSO behandelt onderwerpen op het gebied van relaties en seksualiteit die aansluiten bij het ontwikkelingsniveau van jongeren die zeer moeilijk leren. Bij deze onderwerpen zijn gedragsdoelen geformuleerd. De interventie richt zich op het beïnvloeden van de achterliggende determinanten van het gedrag (met name kennis, attitude en vaardigheden). Hiervoor worden werkvormen gebruikt waarvan uit wetenschappelijk onderzoek blijkt dat ze effectief zijn. Bovendien is in de instructies voor de uitvoerders, de opzet van de lessen, de gebruikte werkvormen, de opmaak en de vormgeving gebruik gemaakt van kennis over wat specifiek werkt bij jongeren die zeer moeilijk leren.

Onderzoek

In 2018 is er een pre-test uitgevoerd (Euwema & Maris, 2018). Leraren van 5 VSO-scholen kregen 10 lessen uit het lespakket en beoordeelden deze m.b.v. een vragenlijst. De leraren gaven aan dat het lespakket hen enthousiast maakte en goede handvatten gaf, dat de handleiding overzichtelijk is en dat de lessen goed aansluiten bij de

belevingswereld van de leerlingen. Wel vond men de teksten soms te lang en de filmpjes soms niet boeiend genoeg voor leerlingen.

In 2019 is een procesevaluatie uitgevoerd (Lonkhuizen, 2019). Er zijn vijf onderzoeksmethoden gebruikt, zowel kwalitatief als kwantitatief, te weten: online vragenlijsten (23), lesobservaties (7), interviews met leraren (12), klassenenquêtes onder jongeren (73) en focusgroepen met leerlingen (16). Voor de data-analyse is gebruik gemaakt van een theoretisch raamwerk. Leraren en leerlingen waarden Lang Leve de Liefde VSO over het algemeen positief. De leraren lopen niet tegen grote problemen aan bij de uitvoering van het materiaal. Ze maken soms zelfstandig aanpassingen.

1. Uitgebreide beschrijving

1.1 Doelgroep

Uiteindelijke doelgroep

De doelgroep van de interventie zijn jongeren die zeer moeilijk leren (12-20 jaar). "Jongeren die zeer moeilijk leren" is de term die in het onderwijs het meest gebruikelijk is. In de wetenschappelijke literatuur wordt meestal gesproken van "jongeren met een verstandelijke beperking". Van een verstandelijke beperking is sprake bij een aanzienlijk verminderd vermogen om nieuwe informatie en vaardigheden te leren en om zelfstandig te functioneren, beginnend in de kindertijd (WHO, 2010).

In deze beschrijving gebruiken we de term "jongeren die zeer moeilijk leren", behalve in Onderdeel 3: Onderbouwing omdat daarin naar de wetenschappelijke literatuur verwezen wordt.

Intermediaire doelgroep

Leraren in het voortgezet speciaal onderwijs (VSO) die seksuele en relationele vorming geven aan leerlingen die zeer moeilijk leren (12-20 jaar). Leraren in het VSO ZML zijn in staat om zonder training de lessen te geven met behulp van het lespakket. Er is een uitgebreide handleiding en instructie beschikbaar. De lessen zijn volledig uitgewerkt en kunnen stapsgewijs gevolgd en uitgevoerd worden. Ook is er achtergrondinformatie beschikbaar over o.a. de seksuele ontwikkelingsfasen, de leerlijnen, het creëren van een veilig klimaat en tips voor het bespreken van gevoelige thema's en seksueel gedrag.

Selectie van doelgroepen

Alle leerlingen die zeer moeilijk leren (ZML) in de leeftijd van 12-20 jaar in het voortgezet speciaal onderwijs kunnen deelnemen, er zijn geen contra-indicaties. Soms is er sprake van meervoudige problematiek bij leerlingen, bijvoorbeeld door een combinatie van een verstandelijke beperking met een stoornis in het autismespectrum, psychische problematiek of seksueel trauma. In de vormgeving van het lespakket is zoveel mogelijk rekening gehouden met een 'lage prikkel informatieverwerking', om het pakket mede-toegankelijk te maken voor leerlingen met meervoudige problematiek.

Wel is het belangrijk om rekening te houden met leerlingen die een verleden van seksueel misbruik of seksuele grensoverschrijding hebben, met name bij de lessen die specifiek over dit onderwerp gaan. In de docentenhandleiding staan adviezen om hiermee om te gaan.

Betrokkenheid doelgroep

1. Pre-productie onderzoek

In een pre-productieonderzoek (Euwema, 2018) zijn interviews met huidige gebruikers van LLL (4 GGD professionals en 13 leraren VSO) gevoerd, waarbij werd gevraagd naar verwachte bruikbaarheid van het lespakket *Lang Leve de Liefde voor het reguliere praktijkonderwijs* in het VSO.

2. Ontwikkeling

Tijdens de ontwikkelfase is een klankbordgroep (4-6 deelnemers) betrokken geweest (tweemaal). Deze bestond uit experts en leraren met ervaring in de ontwikkeling en/of uitvoering van interventies seksuele vorming voor leerlingen die zeer moeilijk leren. Jongeren met een beperking zijn in deze fase herkenbaar in beeld gebracht in het leerling-magazine.

3. Pre-test en procesevaluatie

Na ontwikkeling van de inhoud is een pre-test uitgevoerd (2018), waarin leraren van vijf verschillende VSO-scholen elk tien lessen hebben voorzien van feedback (lezen en soms uittesten in klas) m.b.v. een gestructureerde vragenlijst. In 2019 is een gedegen procesevaluatie uitgevoerd bestaande uit: observaties, interviews (12 leraren), klasse-enquêtes en focusgroepen (16 leerlingen).

4. Doorontwikkeling

In 2022 het leerlingenmagazine is op een paar punten aangepast, gezien nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen en op basis van feedback vanuit leraren. Vulva heeft het woord vagina vervangen, teksten rondom de clitoris zijn aangescherpt en de teksten rondom consent zijn wat aangepast.

1.2 Doel

Hoofddoel

De hoofddoelstelling van Lang Leve de Liefde VSO is het bevorderen van een gezonde, prettige en veilige relationele en seksuele ontwikkeling bij jongeren van 12-20 jaar in het voortgezet speciaal onderwijs om soa, onbedoelde zwangerschap, discriminatie te voorkomen.

Dit vertaalt zich naar het hoofddoel van de interventie op het gebied van gedragsverandering als:

“Jongeren die zeer moeilijk leren hebben prettige, gewenste en veilige (seksuele) relaties, met respect voor ieders seksuele identiteit”.

Subdoelen

De subdoelen van Lang Leve de Liefde VSO zijn:

Jongeren

Kennis

1. Jongeren hebben betrouwbare kennis over seksualiteit en relaties (waaronder: lichaam, veranderingen tijdens de puberteit, biologische processen van voortplanting & vruchtbaarheid, seksuele oriëntatie, genderidentiteit, veilige seks, risico's en seksuele wensen & grensoverschrijding).
2. Jongeren weten wat toelaatbaar en grensoverschrijdend gedrag is.
3. Jongeren weten wat veilige seks is.

Attitudes

4. Jongeren hebben een positief zelf- en lichaamsbeeld.
5. Jongeren gaan respectvol met elkaar om (respect voor seksuele diversiteit, genderdiversiteit).
6. Jongeren durven te spreken over relaties en seksualiteit.
7. Jongeren zijn bereid om hulp/ondersteuning te vragen bij hun seksuele gezondheid.

Vaardigheden

8. Jongeren zijn seksueel weerbaar:
 - Jongeren kunnen de eigen wensen en grenzen aangeven
 - Jongeren kunnen rekening houden met andermans wensen en grenzen
9. Jongeren zijn in staat om veilige seks te hebben (o.a. condoomgebruik)
10. Jongeren kunnen om hulp vragen bij seksuele problemen en/of seksuele grensoverschrijding.

Docenten

1. Docenten hebben kennis van de seksuele ontwikkeling (12-20 jaar) bij leerlingen met een (verstandelijke) beperking.
2. Docenten hebben een professionele houding, om een veilig en vertrouwd pedagogisch klimaat te kunnen bieden, inclusief voor alle leerlingen (onafhankelijk van gender, religie en cultuur).
3. Docenten kunnen gevoelige thema's bespreekbaar maken, zowel met leerlingen als met ouders (leeftijdsadequaate, belang van het onderwerp, tips voor seksuele opvoeding).
4. Docenten kunnen leerlingen op een leeftijdsadequate wijze ondersteunen en begeleiden in hun seksuele vorming/ontwikkeling (lesgeven, vragen kunnen beantwoorden, omgaan met situaties in de klas).
5. Docenten kunnen seksueel (grensoverschrijdend) gedrag en seksuele risico's duiden en hierop adequaat reageren (normaliseren, informeren, corrigeren).

1.3 Aanpak

Opzet van de interventie

Lang Leve de Liefde VSO sluit aan bij de leerlijn seksuele vorming voor het VSO (CED-Groep & Rutgers, 2014). Deze leerlijn sluit aan bij de uitstroomprofielen Dagbesteding en Arbeid. Het lespakket sluit aan bij de hoofdonderwerpen van de leerlijn: I. Lichamelijke ontwikkeling en lichaamsbeeld, II Voortplanting, III Relatievorming en seksuele diversiteit, IV (online) seksueel gedrag en seksuele weerbaarheid, V veilige seks. In het overzicht op pagina 6 en 7 van de docentenhandleiding is te zien in welke les aan welk doel van de leerlijn wordt gewerkt. In de opbouw van het pakket is rekening gehouden met de seksuele ontwikkelingsfasen van leerlingen, hun leerstijl en leervermogen. De lessen zijn gekoppeld aan het ontwikkelingsniveau van de leerling(en) en de kalenderleeftijd om de aansluiting bij de leefwereld van de leerlingen te waarborgen.

Het lespakket bestaat uit 30 lessen verdeeld over 7 thematische hoofdstukken:

- Jij en je lijf
- Vrienden, verliefd, verkering
- Hoe ver ga jij?
- Online: wat doe je?
- Over seks
- Veilig vrijen: wat is dat?
- Veilig vrijen: hoe doe je dat?

De 30 lessen kunnen in één leerjaar worden gegeven, of ze kunnen worden verspreid over meerdere leerjaren, afhankelijk van de ontwikkeling van de leerlingen.

Een les duurt 30-40 minuten. Per hoofdstuk staan de lessen in een bepaalde volgorde zodat leerlingen geleidelijk vertrouwd raken met de onderwerpen. Ook de hoofdstukken volgen een specifieke opbouw. Er wordt gestart met lessen over lichamelijke ontwikkeling, voortplanting en verliefdheid. De meer gevoelige thema's, zoals seksualiteit, opwinding, wensen & grenzen, seksuele grensoverschrijding en veilig vrijen, komen daarna aan bod.

Het expliciete-directieve-instructie (EDI) model is gebruikt als onderliggend didactisch model van het lespakket. De doelen en belangrijkste boodschappen worden in de handleiding voor leraren expliciet beschreven en voor leerlingen aan het begin van elke les benoemd.

De meeste lessen volgen de volgende opbouw:

- Introductie leerdoel
- Begrip doornemen
- Klassikale opdracht
- Individuele verwerkingsopdracht
- Afsluiting en nogmaals leerdoel benoemen

Inhoud van de interventie

Werving

Voor de werving van de scholen wordt aangesloten bij de bestaande implementatiestructuur van de Gezonde School. Het lesmateriaal wordt onder de aandacht gebracht en toegelicht tijdens trainingen voor Gezonde School coördinatoren van het voortgezet speciaal onderwijs. Tijdens de landelijke campagneweek 'Week van de Liefde' informeren GGD-en scholen over het belang van seksuele vorming en stimuleren hen om gebruik te maken van erkende lesmaterialen. Lang Leve de Liefde VSO is opgenomen in de databank van het Centrum Gezond Leven (CGL) en in het materialenoverzicht op www.seksuelevorming.nl. Voor de GGD 'en is er een overzicht van erkende materialen, welke zij in hun werving richting scholen kunnen gebruiken.

Ondersteuning vanuit GGD

GGD'en bieden vooraf ondersteuning aan scholen voordat deze starten met de lessen. Ze maken scholen wegwijs in het lesmateriaal, adviseren bij beleid, organiseren ouderavonden en verzorgen scholing voor leerkrachten vanuit een Gezonde School aanpak. In de scholing krijgen leerkrachten o.a. informatie over de relevantie van de lessen, hun rol als leerkracht, de lesopbouw en begeleiding van de lessen, de betrokkenheid van ouders en het omgaan met lastige situaties of vragen van leerlingen.

Vorbereiding lesgeven

Een school krijgt via een account toegang tot het online lespakket Lang Leve de Liefde voor het VSO. De leerkrachten selecteren de relevante lessen en werkbladen voor hun eigen groep en kunnen deze voor zichzelf desgewenst uitprinten. Bij het lespakket zit een online instructie voor gebruik met achtergrondinformatie. De school bestelt leerlingenmagazines voor de leerlingen. Het is ook een mogelijkheid om een gedrukte handleiding met daarin de werkbladen te bestellen.

Ouderbetrokkenheid

Ouders worden via de school betrokken, dit gebeurt regulier via OPP-gesprekken en intensiever dan in het reguliere onderwijs. In de digitale lesomgeving wordt bij het onderdeel 'algemene informatie' aandacht besteed aan het belang van het betrekken van ouders. Er wordt hierbij verwezen naar de tips om ouders te betrekken op www.seksuelevorming.nl" www.seksuelevorming.nl en naar het katern Weerbaar. Dit katern kan worden gebruikt bij de organisatie van een ouderavond over het voortgezet speciaal onderwijs.

Signalering

Het is belangrijk om bij de uitvoering van de lessen rekening te houden met leerlingen die een verleden van seksueel misbruik of seksuele grensoverschrijding hebben, met name bij de lessen die specifiek over dit onderwerp gaan. In de docentenhandleiding staan adviezen om hiermee om te gaan. De leraar moet van tevoren aankondigen dat deze les gegeven zal worden en in de gaten houden of de les niet te confronterend is. De

leraar kan zo nodig aanbieden erover te praten met de leerling in een persoonlijk gesprek, of verwijzen naar de mentor of schoolmaatschappelijk werker. Bij leerlingen die in een proces van traumaverwerking zitten is het belangrijk om met de behandelaar af te stemmen over deelname van de leerling aan de les op dat specifieke moment. In geval van vermoedens of signalen van seksueel misbruik en/of seksuele grensoverschrijding maakt de leraar de link naar het zorgteam, signaleringsprotocollen van de school en de Wet Meldcode Huiselijk Geweld en Kindermishandeling.

Uitvoering

Leerkrachten dragen in de klas zorg voor een veilige leeromgeving. Er wordt gestart met lessen over lichamelijke ontwikkeling en verliefdheid. De wat meer beladen thema's zoals seksualiteit, seksuele grensoverschrijding en veilige seks komen daarna aan bod. De lessen vinden meestal plaats in een projectweek of gedurende een periode wekelijks. Elke les start met een thema, het doel en een instructie met activerende werkvormen en audiovisueel materiaal (via Smart Bord) en tips voor leerkrachten. Elke les is stap voor stap uitgeschreven. Aan het eind van de les worden nog eens bepaalde kernboodschappen herhaald.

Inhoud van de lessen

Les 0: Veiligheid in de groep

De leraar deelt het werkblad 'Regels' uit en bespreekt de regels voor het omgaan met elkaar tijdens de lessen. De leerlingen bladeren het leerlingenmagazine door om kennis te maken met het onderwerp van de lessen.

Hoofdstuk 1: Jij en je lijf

In les 1.1 doen de leerlingen een oefening met spiegel-tjes waarbij ze nadenken over wat ze mooi vinden aan zichzelf. Ze bespreken ook aan de hand van afbeeldingen op het werkblad hoe je je lichaam verzorgt. Les 1.2 bevat twee filmpjes over de mannelijke en vrouwelijke geslachtsdelen en hoe ze schoon te houden. Via het digibord of het magazine leren leerlingen de onderdelen van de mannelijke en vrouwelijke geslachtsdelen kennen. Les 1.3 begint met een filmpje van Katinka Polderman, met de boodschap dat je goed bent zoals je bent. Leerlingen doen een oefening met het geven van complimenten aan elkaar. Ook bespreken ze afbeeldingen van mensen uit tijdschriften of van internet en de verschillen met hoe mensen er in het echt uitzien. Les 1.4 bevat een oefening over waar het prettig is om aangeraakt te worden en een tekst over hulp vragen.

Hoofdstuk 2: Vrienden, verliefd, verkering

In les 2.1 maakt de leraar samen met de klas een woordweb over vriendschap, verliefdheid en verkering. De leerlingen bekijken ook een filmpje over verliefdheid en spelen online een stellingenspel. In 2.2 bekijken de leerlingen een filmpje over homoseksualiteit en praten over welke lesbische, homoseksuele en biseksuele mensen of transgenders zij zelf kennen (persoonlijk of uit de media). In 2.3 bekijken de leerlingen een filmpje over het uiten van verliefdheid en krijgen ze "versiertips". Les 2.4 bevat een filmpje over hoe het is om verkering te hebben. Met behulp van verwerkingsopdrachten denken de leerlingen na over hoe je verkering leuk houdt. Tot slot spelen ze een rollenspel over het uitmaken van verkering. In 2.5 denken leerlingen na over hoe hun ouders omgaan met de ideeën over relaties en seksualiteit van hun kinderen. Ook denken ze na over wat zij in de toekomst zouden willen op het gebied van relaties.

Hoofdstuk 3: Hoe ver ga jij?

In 3.1 maakt de klas een woordweb over vrijen, zoenen, knuffelen en seks. Leerlingen

bekijken het filmpje "Hoe ver ga jij?" en lezen over "Wat wil jij?" en "Seks met jezelf". Tot slot spelen ze een stellingenspel. In 3.2 discussiëren de leerlingen over wensen en grenzen n.a.v. het filmpje "Wat wil jij?". Met behulp van verschillende voorwerpen doen ze een oefening over prettige en onprettige gevoelens. Les 3.3 bevat een filmpje over het aangeven van wensen en grenzen. De leerlingen doen rollenspellen en oefenen met "ja" en "nee" zeggen. In les 3.4 bekijken leerlingen een filmpje en lezen een tekst over het aangeven van grenzen. In 3.5 bekijken ze een filmpje over grenzen en krijgen ze tips over hoe je over seks praat. Ze doen een oefening met kaartjes waarbij ze inschatten of een situatie veilig of onveilig is. In 3.6 maakt de klas een woordweb rondom seksuele grensoverschrijding. Leerlingen doen een tweede oefening met kaartjes om in te schatten of een situatie veilig of onveilig is.

Hoofdstuk 4: Online: wat doe je?

In 4.1 bekijken de leerlingen een filmpje waarin jongeren vertellen over social media en sexting. In het magazine doen ze een oefening over wat zij wel en niet leuk vinden om te doen online. Tot slot is er een oefening met een foto in een envelop om sexting concreter te maken. In 4.2 bekijken de leerlingen een filmpje over grensoverschrijdend gedrag online en lezen hierover in het leerlingenmagazine. Ze spelen een stoplichtenspel over onveilig gedrag online. Les 4.3 start met een filmpje over hoe beelden in de media bewerkt zijn. De leerlingen maken een oefening over gefotoshopte beelden. Ze lezen een tekst over dat porno niet echt is. Ten slotte gebruiken de leerlingen zelf een fotobewerkingsprogramma om te zien hoe beelden bewerkt kunnen worden.

Hoofdstuk 5: Over seks

In 5.1 maakt de leraar eerst samen met de klas een woordweb over opwinding. De leerlingen kijken op www.sense.info naar afbeeldingen van een man en vrouw, waarbij ze door te klikken op lichaamsdelen leren waar opwinding ervaren wordt. In 5.2 lezen ze teksten over de eerste keer seks en bekijken een filmpje over wanneer je "klaar" bent voor seks. Ook lezen ze over het maagdenvlies en bespreken stellingen hierover. In 5.3 bekijken leerlingen een filmpje over wat je kunt verwachten bij seks en doen een quiz over feiten en fabels over seks. Ook lezen ze over hulp vragen via Sense. In 5.4 bespreken de leerlingen vragen over seks en hoe je hulp vraagt. Ze doen ook een stellingenspel over seks. Samen met de leraar bedenkt de klas een vraag om aan Sense te stellen en stelt die via www.sense.info.

Hoofdstuk 6: Veilig vrijen: wat is dat?

In 6.1 bekijken de leerlingen filmpjes over veilig vrijen en lezen hier ook over. De leraar bespreekt een aantal situaties en vraagt of ze veilig of onveilig zijn. In 6.2 bekijken de leerlingen een filmpje over een jongen die naar de dokter gaat voor een soa-test. Ze lezen teksten over hoe je een soa krijgt en voorkomt. In 6.2 bekijken ze filmpjes over zwanger worden. Ook lezen ze over wat je kunt doen bij onbedoelde zwangerschap. Les 6.4 is optioneel (er zijn in de handleiding overwegingen weergegeven om deze les wel of niet te geven, afhankelijk van de kenmerken van de groep leerlingen) en gaat over (tiener)ouderschap. Leerlingen bekijken een filmpje over tienerouders en bespreken in een groepsgesprek de gevolgen van het krijgen van een kind.

Hoofdstuk 7: Veilig vrijen: hoe doe je dat?

In 7.1 bekijken de leerlingen een filmpje over de voordelen van condooms en het kopen van condooms. Ze bekijken ook hoe online condooms bestellen werkt. In 7.2 bekijken ze een filmpje over hoe je een condoom gebruikt. Daarna demonstreert de leraar hoe je een condoom omdoet. In 7.3 worden verschillende anticonceptiemiddelen besproken via het

magazine en een werkblad. Les 7.4 bevat filmpjes over het bespreken van veilige seks met je partner. De leerlingen doen de "smoezengame" met kaartjes met smoesjes die mensen gebruiken omdat ze geen condoom willen gebruiken. In 7.5 lezen leerlingen over onveilige seks en wat je daarna kunt doen. Met behulp van het digibord worden situaties besproken waarin seks onveilig was en hoe er daarna hulp gevraagd kan worden.

Inbedding op schoolniveau

Idealiter is de interventie ingebed binnen een veilig pedagogisch schoolklimaat, waarbinnen leraren ook de mogelijkheid en deskundigheid hebben om vanuit een positieve strategie te werken aan seksuele gezondheid. In de handleiding worden hiertoe tips aangereikt en wordt voor meer achtergrondinformatie verwezen naar de website www.seksuelevorming.nl/speciaalonderwijs. Hierop is onder andere meer informatie en ondersteunend materiaal te vinden voor de ontwikkeling van een visie en een beleid op schoolniveau en wordt de Gezonde School-aanpak uitgewerkt en toegelicht. Ook wordt op seksuelevorming.nl meer informatie gegeven over de samenwerking met ouders, met betrekking tot de relevantie van het onderwerp en onderwijsaanbod.

Evaluatie

De managementtool biedt scholen de gelegenheid om lessen te evalueren en te monitoren. De school heeft de mogelijkheid om de voortgang van de lessen per leerjaar en/of per leraar in het systeem te volgen. Bij elke les kan de leraar gezamenlijk met de klas de les evalueren en feedback geven, met behulp van een duimpje omhoog of omlaag en het geven van geschreven feedback.

2. Uitvoering

Materialen

Uitvoering

Digitale lesomgeving

De lessen worden aangeboden in een digitale lesomgeving die bereikbaar is via **www.langlevedeliefdevso.nl**. De leraar vindt hier alle onderdelen van het lespakket (docentenhandleiding – inclusief algemene inleiding - digi-lessen voor leerlingen, digitale leerlingenmagazine, werkbladen, handleiding voor gebruik van digi-omgeving, managementtool - inclusief handleiding voor gebruik).

Leerlingenmagazine

Het leerlingenmagazine bevat informatieve teksten, opdrachten, ervaringsverhalen, foto's en illustraties. Het wordt ingezet tijdens de lessen, o.a. bij de klassikale oefening en de zelfstandige verwerking. Zo kan de leraar leerlingen zelf opdrachten laten maken, gezamenlijk teksten lezen en de lesstof nog eens (zelfstandig) na laten lezen. Achter in het leerlingenmagazine staat een overzicht van begrippen die in de les worden gebruikt.

Films

Voor het lespakket Lang Leve de Liefde zijn korte filmpjes ontwikkeld. Deze zijn aangepast voor het gebruik in het VSO en worden beschikbaar gesteld bij het lespakket. Zo zijn er pauzes ingebouwd en wordt in de docentenhandleiding beschreven waar de films stilgezet kunnen worden en hoe ze in de klas nabesproken kunnen worden.

Docentenhandleiding

In de docentenhandleiding staat een gedetailleerde beschrijving van elke les, naast algemene tips en informatie over de lessen. In elke lesbeschrijving komen de lesdoelen, benodigheden, voorbereiding en uitvoering van de les aan de orde.

Aanvullende materialen

In de digitale handleiding wordt ook verwezen naar de ouderbrochure 'Seksuele opvoeding voor kinderen met een beperking 0-18 jaar'. Daarnaast verwijst de digitale handleiding voor ondersteuning naar voorbeeld- nieuwsbrieven, promotiematerialen van de Week van de Liefde (voor versterking van implementatie door aansluiting bij landelijke themaweek) en het draaiboek voor een ouderavond seksuele vorming in het speciaal onderwijs. Als kennisinstituten stimuleren Soa Aids Nederland en Rutgers structurele seksuele vorming in het onderwijs, door promotie en ontsluiten van betrouwbare informatie, tips en tricks en ondersteunende materialen via seksuelevorming.nl. Via www.seksuelevorming.nl/so is informatie over Lang Leve de Liefde VSO te vinden, naast andere lesmaterialen voor het speciaal onderwijs.

Locatie en type organisatie

Het lespakket is ontwikkeld voor gebruik in het VSO voor leerlingen die zeer moeilijk leren van 12-20 jaar. Het pakket richt zich voornamelijk op niveau 9 t/m 12 van de doorlopende leerlijn seksuele vorming voor het VSO (uitstroomrichting Arbeidsgericht en Dagbesteding).

Veel ZML-leerlingen zitten op een cluster 3 school, maar vanwege meervoudige problematiek zitten sommige zml-leerlingen ook op scholen uit andere clusters. Bij een deel van de leerlingen met een verstandelijke beperking is sprake van co-morbiditeit met

een autismespectrumstoornis. Om die reden is bij de ontwikkeling van het pakket rekening gehouden met specifieke aandachtspunten voor deze leerlingen. Ook zijn alle films ondertiteld. Hierdoor is het pakket ook geschikt voor ZML-leerlingen in cluster 2 of 4. Voor ZML-leerlingen in cluster 1 (visuele beperking) is het pakket niet zonder aanpassingen toepasbaar.

Opleiding en competenties van de uitvoerders

Leraren in het VSO zijn in principe in staat om de lessen te geven met behulp van de docentenhandleiding en overige materialen.

Benodigde competenties

1. Kennis van de seksuele ontwikkeling (12-20 jaar) bij leerlingen met een (verstandelijke) beperking.
2. Een professionele houding, om een veilig en vertrouwd pedagogisch klimaat te kunnen bieden, inclusief voor alle leerlingen (onafhankelijk van gender, religie en cultuur).
3. Gevoelige thema's bespreekbaar kunnen maken, zowel met leerlingen als met ouders (leeftijdsadequaat, belang van het onderwerp, tips voor seksuele opvoeding).
4. Leerlingen op een leeftijdsadequate wijze kunnen ondersteunen en begeleiden in hun seksuele vorming/ontwikkeling (lesgeven, vragen kunnen beantwoorden, omgaan met situaties in de klas).
5. Seksueel (grensoverschrijdend) gedrag en seksuele risico's kunnen duiden en hierop adequaat reageren (normaliseren, informeren, corrigeren).

Indien leraren behoefte hebben aan meer kennis en vaardigheden kunnen zij gebruik maken van www.seksuelevorming.nl/vso. Leraren die zich gedegen willen voorbereiden op het geven van seksuele vorming kunnen de training 'Seksuele vorming in het (v)so' volgen. De training is ontwikkeld voor leraren en teams in het (voortgezet) speciaal onderwijs en wordt incompany gegeven in twee dagdelen. De training wordt gegeven door Rutgers en kan worden aangevraagd via seksuelevorming.nl. De kosten voor de training bedragen € 1.800,- (in company, kostendekkend).

Kwaliteitsbewaking

De interventie biedt voldoende handvatten voor de uitvoering van de lessen. De lessen zijn stap voor stap beschreven met duidelijke instructies en tips voor het lesgeven. Rutgers ondersteunt scholen desgewenst met training en advies. Bij vragen kunnen zij gebruik maken van de helpdesk achter www.langlevedeliefdevso.nl.

In het lespakket wordt verwezen naar www.seksuelevorming.nl/vso. Hier kunnen leraren terecht voor meer informatie, praktische tips voor het lesgeven aan leerlingen met een (verstandelijke) beperking, voorbeeld films van andere leraren, ontwikkeling van een visie & beleid, samenwerking met ouders, aanvullende materialen en meer. Ook kunnen leraren hier de leerlijn seksuele vorming voor het vso downloaden.

De managementtool biedt scholen de gelegenheid om lessen te evalueren en te monitoren. De school heeft de mogelijkheid om de voortgang van de lessen per leerjaar en/of per leraar in het systeem te volgen. Bij elke les kan de leraar gezamenlijk met de klas de les evalueren en feedback geven, met behulp van een duimpje omhoog of omlaag en het invullen van een tekstveld. Rutgers houdt jaarlijks zicht op de geëvalueerde lessen. Bij nieuwe ontwikkelingen, wanneer er meer dan 20% duimpjes omlaag zijn

gegeven of wanneer er specifieke feedback is gekomen bij de helpdesk, wordt er gekeken of lessen inhoudelijk moeten worden aangepast.

Randvoorwaarden

De belangrijkste **organisatorische randvoorwaarden** voor een goede uitvoering van de lessen zijn draagvlak in en om de school, betrokken, ervaren en deskundige leraren en ruimte en tijd in het lesrooster. Als leraren positieve ervaringen hebben met het geven van de lessen werkt dit bevorderlijk voor een duurzame inbedding van seksuele vorming op school. Daarnaast draagt scholing bij aan meer betrokkenheid, deskundigheid en kwaliteit van de uitvoering. De training behorend bij Lang Leve de Liefde VSO kan daartoe bijdragen, maar de interventie op zich biedt voldoende handvatten voor het uitvoeren van de lessen. Een school kan dus bijvoorbeeld ook kiezen voor een training vanuit de GGD over gezonde relaties en seksualiteit op school. Ook goed geïnformeerde ouders die het belang van de lessen inzien, dragen bij aan draagvlak in de school. In de digitale docentenhandleiding worden docenten aangemoedigd ouders te betrekken bij de lessen relaties en seksualiteit, bijvoorbeeld door het organiseren van een ouderavond. Op www.seksuelevorming.nl/vso zijn (downloadbare) materialen en tips voor de ontwikkeling van een gedragen visie en beleid op seksualiteit te vinden, en ook ondersteunende materialen voor het versterken van ouderbetrokkenheid, specifiek in het VSO.

Contextuele randvoorwaarden

De leerlijn seksuele vorming voor het VSO werkt de (verplichte) kerndoelen op gebied van seksualiteit en seksuele diversiteit uit naar specifieke leerdoelen. De leerlijn wordt op veel VSO-scholen gebruikt en is ingebed in een leerlingvolgsysteem: Parnassys. Dit bevordert de adoptie en implementatie van de leerlijn en daarmee de uitvoering van de kerndoelen. De link van de interventie aan de leerlijn, biedt leraren een uitgewerkt handvat om seksuele vorming aan de hand van de leerlijn te geven en zo te voldoen aan de kerndoelen op dit thema.

Implementatie

De interventie is opgenomen in het materialenoverzicht van de website seksuelevorming.nl en wordt ook aangeboden via de website langlevedeliefde.nl. In Nederland waren in 2022 79 scholen voor voortgezet speciaal onderwijs (scholenopdekaart.nl). Dit gaat dan om alle clusters. Sinds de publicatie in 2019 werd Lang Leve de Liefde voor het VSO in 25 tot 30 scholen per jaar actief gebruikt. Andere scholen kiezen wellicht voor een interventie die beter past bij hun denominatie (bijvoorbeeld orthodoxchristelijk) of bij hun doelgroep (bijvoorbeeld leerlingen met gedragsproblematiek).

De GGD speelt een belangrijke rol in het ondersteunen van scholen bij het structureel inbedden van seksuele vorming. Ze hanteren hierbij de Gezonde School-aanpak, met de vier pijlers: gezondheidseducatie, de fysieke en sociale omgeving, signalering en beleid. Vanuit deze aanpak biedt de GGD-scholen ondersteuning in het geven van seksuele vorming, het creëren van een veilig pedagogisch schoolklimaat en inbedding binnen de school. Ze doen dit via adviesgesprekken en ondersteuning bij het organiseren en verzorgen van teamtrainingen en/of ouderbijeenkomsten.

Rutgers en Soa Aids Nederland ondersteunen de GGD hierbij op het thema 'relaties en seksualiteit' voor het VO, MBO en VSO, o.a. door training en advies (seksuele ontwikkeling van leerlingen met een beperking, leerlijn, praktische tips, omgaan met

lastige situaties, signalering grensoverschrijding, samenwerking ouders, visie & beleid). Rutgers en Soa Aids Nederland geven in samenwerking met Gezonde School trainingen voor gezonde school-coördinatoren (ongeveer 4 per jaar, per onderwijstype). Hierin worden de vier pijlers behandeld. In de training voor het speciaal onderwijs wordt ook aandacht besteed aan erkende educatieve materialen.

Ook bieden we informatie en ondersteunende materialen aan op www.seksuelevorming.nl, welke we promoten via de stimuleringscampagne: Week van de Liefde. Dit is een landelijke projectweek voor het VO, MBO en VSO gericht op het stimuleren van structurele seksuele vorming in het onderwijs.

Kosten

Personele uren

Minimale inzet

- Uitvoering van de lessen: 30 lessen (passend binnen één lesuur, ongeveer 45 minuten per les uitvoering, 15 minuten per lesvoorbereiding) > 30 uur.

Maximale inzet

- Teamtraining: per leraar 2 dagdelen (8 uur) en voorbereiding/ huiswerkopdracht (2 uur)
- Inbedding in school (werkgroep, ontwikkeling visie en beleid): ongeveer 20 uur

Materiele kosten

Online toegang lespakket

- De eenmalige aanschafkosten voor het hele digitale lespakket (inclusief docentenhandleiding, algemene katern, digi-lessen leerlingen, digitale leerlingenmagazine (niet gedrukt), werkbladen, handleiding voor gebruik digi-omgeving, managementtool) bedragen € 199,-. Elk daaropvolgend jaar betaalt een school € 50,- aan licentiekosten. Vanuit deze kosten wordt het online lespakket up-to-date gehouden.

Gedrukte materialen

- Docentenhandleiding is gratis te downloaden en tegen drukprijs te bestellen (prijs €9,95,- per stuk).
- Leerlingenmagazine gratis toegankelijk, tegen drukprijs te bestellen (prijs €1,50 per stuk)
- Werkbladen gratis te downloaden.

Aanvullende kosten voor training

- De training 'Seksuele vorming in het (v)so' kost € 1.800,- (incompany).

3. Onderbouwing

Probleem

Seksuele grensoverschrijding

Jongeren met een (lichte) verstandelijke beperking lopen een nog groter risico op het meemaken dan wel plegen van seksueel grensoverschrijdend gedrag en onveilige seks dan hun leeftijdgenoten zonder beperking (De Graaf et al., 2017). Uit een review van Wissink et al. (2015) kwam naar voren dat seksueel misbruik vier tot acht keer vaker voorkomt bij kinderen en jongeren met een verstandelijke beperking dan bij hun normaalbegaafde leeftijdgenoten. Uit een onderzoek onder volwassenen met een verstandelijke beperking bleek dat 61% van de vrouwen en 23% van de mannen ooit een vorm van seksuele grensoverschrijding had meegemaakt. Voor seksueel misbruik tijdens de jeugd waren deze percentages respectievelijk 27% en 12% (Van Berlo et al., 2011).

Het meemaken van seksuele grensoverschrijding kan lichamelijke, geestelijke en emotionele gevolgen hebben, zoals gevoelens van angst, verdriet en schaamte en, in ernstige gevallen, posttraumatisch stresssyndroom, middelengebruik en depressie (Van Berlo & Mooren, 2009). De emotionele schade kan dusdanig groot zijn dat slachtoffers in hun functioneren beperkt worden en professionele hulp nodig hebben. Bij jongeren met een verstandelijke beperking blijkt de grens tussen slachtofferschap en plegerschap van seksueel grensoverschrijdend gedrag diffuus (Wissink, 2015). Jongeren met een lichte verstandelijke beperking lopen ook meer risico op het plegen van ongepast of seksueel grensoverschrijdend gedrag (de Graaf & Maris, 2014), zowel online als offline. Plegers hebben vaak zelf ook een verstandelijke beperking en veel plegers zijn in het verleden slachtoffer geweest van seksueel grensoverschrijdend gedrag. Aandacht voor preventie is daarom van groot belang.

Identiteit

Uit onderzoek van het NJI (2019) blijkt dat jongeren met een licht verstandelijke beperking die homo- of biseksueel zijn of transgendergevoelens hebben een hoger risico lopen op negatieve reacties uit de omgeving dan jongeren zonder een verstandelijke beperking.

Veilige seks

Veel jongeren met een (licht) verstandelijke beperking hebben weinig of pas op latere leeftijd ervaring met seks (Rutgers & Soa Aids NL, 2019). Daarentegen lopen jongeren die hier wel ervaring mee hebben meer risico op soa's en op onbedoelde zwangerschap (Baines, Emerson, Robertson, & Hatton, 2018; Cheng & Udry, 2005). Uit Seks onder je 25^e VSO bleek dat ongeveer de helft van de seksueel actieve jongeren die zeer moeilijk leren bij hun laatste partner niet (altijd) een condoom gebruikten (Rutgers & Soa Aids NL, 2019). Van de zes bevroegde meisjes die ervaring hadden met geslachtsgemeenschap, hadden er twee ooit een morning-afterpil gebruikt. Jonge vrouwen met een verstandelijke beperking lopen meer risico op het meemaken van een onbedoelde zwangerschap (Cheng & Udry, 2005; Lisdonk, Dalmijn & Cense, 2016). De zorg voor een baby kan het lastiger maken mee te draaien in de maatschappij en er is een risico dat de opvoeding tekortschiet (Allen & Meng, 2010; Lisdonk e.a., 2016).

Oorzaken

Een onveilige of ongezonde seksuele ontwikkeling wordt veroorzaakt door een samenspel van persoonlijke, cognitieve en psychosociale factoren in de opvoeding, peers en media (Kirby, 2007; Doreleijers, Crone & Jansen, 2010; De Graaf, Van Dijk & Wijzen, 2010; Martin & Luke 2010; De Graaf, Kruijer, Van Acker & Meijer, 2012; Cense & Dalmijn, 2016). Jongeren met een lichte verstandelijke beperking lopen tegen belemmeringen op die een risico kunnen vormen voor de seksuele ontwikkeling:

Gebrekkige opvoeding en/of onjuiste en/of gebrekkige kennis

Verstandelijk beperkte jongeren hebben minder toegang tot informatie over relaties en seksualiteit, kunnen de informatie die er is minder snel begrijpen en hebben daardoor minder kennis van seksualiteit en intimiteit dan normaalbegaafde jongeren (Rutgers & CED-Groep, 2015). Hun ouders en verzorgers vinden het vaak moeilijk om expliciet over seksualiteit te praten (De Graaf & Maris, 2014). Vergeleken met jongeren op reguliere scholen geven jongeren op mytylscholen aan dat ze minder informatie hebben gehad over relaties en seksualiteit op school (Rutgers & Soa Aids NL, 2019). Vergeleken met jongeren op reguliere scholen hebben jongens minder kennis van anticonceptie en meisjes van soa's (Rutgers & Soa Aids NL, 2019).

Negatieve attitudes seksuele diversiteit en gendergelijkheid

Verstandelijk beperkte jongeren ontdekken de wereld samen met vrienden, die vaak zelf ook verstandelijk beperkt zijn en soms stereotype genderrolopvattingen hebben (De Graaf & Maris, 2014). Dit kan bijdragen aan seksuele grensoverschrijding en homonegatief gedrag (Tolman, Striepe & Harmon, 2003; De Graaf & Maris, 2014).

Negatief zelfbeeld en lichaamsbeeld

Jongeren met een (verstandelijke) beperking hebben vaker last van een negatief zelfbeeld of minder zelfvertrouwen dan leerlingen zonder beperking (Gianotten, 2008). Jongeren die zeer moeilijk leren zijn extra kwetsbaar omdat ze vaak onzeker zijn over hun 'anders' zijn en een kleiner sociaal netwerk hebben (De Graaf & Maris, 2014). Ook zijn zij vaker gevoelig voor aandacht en bevestiging. Beide zijn risicofactoren voor slachtofferschap van seksueel misbruik en seksuele grensoverschrijding (Cense, Martens, Maris, Janssen, & de Graaf, 2011).

Discrepantie tussen lichamelijke en sociaal-emotionele ontwikkeling

Sociaal-emotioneel verloopt de ontwikkeling van kinderen met een verstandelijke beperking langzamer dan bij normaalbegaafde kinderen, waardoor er verschil ontstaat tussen wat iemand fysiek gezien 'kan' en sociaal-emotioneel 'aankan'. Dit maakt deze jongeren kwetsbaar voor seksueel grensoverschrijdend gedrag (De Graaf & Maris, 2014).

Beperkte communicatieve vaardigheden

Verstandelijk beperkte jongeren nemen wat gezegd wordt vaak letterlijk en begrijpen daardoor nuances of verhullend taalgebruik, wat vaak in het praten over seksualiteit wordt gebruikt, niet. Het is daardoor voor deze jongeren ook moeilijker om met hun eigen seksuele gevoelens om te gaan. Ze zijn kwetsbaar in (online) contacten en vaak verminderd weerbaar (Rutgers & CED-Groep, 2015).

Aan te pakken factoren

Lang Leve de Liefde VSO pakt de factoren aan die op individueel, psychosociaal en cognitief niveau zijn te beïnvloeden.

Lang Leve de Liefde VSO beïnvloedt de persoonlijke factoren die beschermend of bevorderlijk werken voor een veilige en gezonde seksuele ontwikkeling van jongeren op het niveau van:

- 1) Het verbeteren van **kennis**:
 - volledige en betrouwbare kennis over seksualiteit en relaties
 - weten wat toelaatbaar en grensoverschrijdend gedrag is
 - weten wat veilige seks isAansluitend bij subdoel: 1, 2 en 3
- 2) Het versterken van positieve **attitudes** rondom:
 - zelf- en lichaamsbeeld
 - seksuele diversiteit en genderdiversiteit
 - respectvol omgaan met anderen
 - durven spreken over relaties en seksualiteit
 - bereidheid om hulp te vragen bij de seksuele gezondheidAansluitend bij subdoel: 4, 5, 6 en 7
- 3) Het verbeteren van de **vaardigheden**:
 - aangeven eigen wensen en grenzen
 - rekening houden met de wensen en grenzen van anderen
 - in staat zijn om veilige seks te hebben
 - in staat zijn om hulp te vragen

Verantwoording

Planmatige interventie-ontwikkeling

Bij de ontwikkeling van Lang Leve de Liefde VSO is gebruik gemaakt van planmatige interventieontwikkeling, met name intervention mapping (Bartholomew, Markham, Ruiters, Fernández, Kok & Parcel, 2016). De (sub)doelen en de bijbehorende determinanten waar de interventie zich op richt zijn gebaseerd op de Leerlijn Seksuele Vorming van Rutgers en CED-Groep (2015). Deze leerlijn is op zijn beurt gebaseerd op de WHO-richtlijn voor seksuele vorming (WHO, 2011). De WHO-richtlijn is samengesteld door de World Health Organisation (WHO), Regional Office for Europe, in samenwerking met BZgA (Bundeszentrale für gesundheitliche Aufklärung) en experts uit West-Europese landen.

Bij de ontwikkeling is de WHO-richtlijn in samenwerking met het veld en de CED-Groep vertaald naar doelen op zestien verschillende niveaus voor leerlingen met een verstandelijke beperking. Deze niveaus zijn eveneens binnen overige leerlijnen voor het speciaal onderwijs (zoals taal en rekenen) het uitgangspunt, waardoor de leerlijn goed aansluit bij het onderwijs. Dit betekent dat de behandelde onderwerpen aansluiten bij het ontwikkelingsniveau van jongeren met een (lichte) verstandelijke beperking.

Door de doelenmatrix (gebaseerd op evidence) te koppelen aan de leerlijn, is een verbinding gemaakt tussen intervention mapping (gericht op gedragsverandering) en de praktijk van het onderwijs (leerlijnen, taal en aansluiting bij ontwikkelingsniveau van leerlingen met een (licht) verstandelijke beperking). Onderzoek laat zien dat leerlingen, zowel in het reguliere onderwijs als in het speciaal onderwijs, die al eerder of in een doorlopende leerlijn les hebben gekregen in relaties en seksualiteit, opener zijn over seksualiteit, respectvol met elkaar omgaan en makkelijk vragen durven stellen (Inspectie, 2016; Coehoorn & De Vries 2017).

Wat werkt bij jongeren met een lichte verstandelijke beperking

Naast deze algemene wetenschappelijke kennis is er bij het ontwikkelen van het lespakket speciaal aandacht besteed aan wat specifiek werkt bij seksuele vorming voor jongeren met een lichte verstandelijke beperking, onder meer aan de hand van de Checklist LVB (Rutgers, Soa Aids Nederland & Fiom, 2016). Deze kennis is verwerkt in meerdere aspecten van de interventie: de instructies voor de uitvoerders (in de docentenhandleiding), de opzet van de lessen, de gebruikte werkvormen, de opmaak en vormgeving en de gekozen onderwerpen.

- *Expliciete Directe Instructie*

Als onderliggend didactisch model van de methode is het Expliciete Directe Instructie-model gebruikt (Hollingsworth, Ybarra & Schmeier, 2015). Op deze manier maken leerlingen stapsgewijs en actief de lesstof eigen. Dit vertaalt zich naar de doelen en de manier waarop de lessen zijn opgezet.

- *Actief leren*

Door hun vaak beperkte verbale vermogen is het voor jongeren met een lichte verstandelijke beperking beter en makkelijker om kennis op te doen door middel van actief leren in plaats van luisteren en lezen (Bandura, 2001). In Lang Leve de Liefde VSO worden leerlingen actief bij de les betrokken door doe-opdrachten, discussie, zintuiglijke opdrachten, rollenspellen en meningsvorming waardoor ze ervaringsgericht leren. Leerlingen reflecteren op situaties uit hun dagelijks leven en evalueren hun (online) gedrag. Positieve rolmodellen worden ingezet en passend gedrag bekrachtigd. Ze oefenen praktische en communicatieve vaardigheden waarmee interactiecompetenties worden versterkt en gedrag wordt bijgesteld (Vanwesenbeeck et al., 1999). Ze leren nadenken en anticiperen op toekomstige situaties (online en offline) met simulatie en rollenspellen en maken een inschatting of ze in staat zijn om het gewenste gedrag te vertonen in het echte leven (Ajzen, 1988). Door het leerproces van jongeren te begeleiden en in een controleerbare setting te oefenen, kunnen jongeren zich een bepaald gedrag eigen maken, met name rondom weerbaarheid, het communiceren over wensen en grenzen en respectvol met elkaar leren omgaan (Schaafsma, Kok, Stoffelen & Curfs, 2015). Bij een aantal thema's, zoals omgang met internet, daten, relatievorming en hulp vragen bij problemen, worden leerlingen uitgenodigd om zelf oplossingen aan te dragen en wordt feedback gegeven op oefengedrag via modeling en guided practice (Brug, Assema & Lechner, 2010).

- *Positieve feedback en bekrachtiging van gedrag*

Het geven van positieve feedback en bekrachtigen van gewenst gedrag, oftewel het hanteren van een positieve opvoedstrategie en het duidelijk stellen van regels, is een effectieve methode voor het aanleren van gewenst gedrag (Bartholomew et al., 2016; Brug et al., 2010). Ook vanuit de onderwijspraktijk is bekend dat leerlingen met een beperking sterk gebaat zijn bij positieve bekrachtiging, evenals bij het hanteren van duidelijke, consequente regels. Ook lijkt er bewijs te zijn voor de relatie tussen zelfwaardering, het gedrag van leerlingen en de interactie met de leraar (Leflot, Van Lier, Onghena & Colpin, 2010). In Lang Leve de Liefde VSO wordt in alle lessen ruimte geboden om leerlingen positief te bekrachtigen. Bijvoorbeeld door het geven van complimenten om (kleine) succeservaringen te stimuleren, zoals door het geven van (positieve) feedback bij actieve werkvormen als een vinkvraag, stelling of quiz. De feedback wordt door de leraar samen met de leerlingen gelezen, waardoor deze beter kan beklijven (Rutgers, SOA Aids Nederland & Fiom, 2016).

Vormgeving lesmateriaal aangepast aan de doelgroep

De opmaak en vormgeving van het lespakket zijn speciaal aangepast voor de doelgroep van jongere met een lichte verstandelijke beperking. Gezien de cognitieve beperking van jongeren met een lichte verstandelijke beperking hebben zij moeite met het verwerken van informatie. Informatie dient dus overzichtelijk en helder te worden aangeboden (De Wit et al., 2011; Van der Molen, Van Luit & Jongmans, 2007). In de opmaak is hier op verschillende manieren rekening mee gehouden: groot lettertype, rustige opmaak, korte zinnen en concreet en eigentijds beeldmateriaal.

Een autismespectrumstoornis komt vaak voor in combinatie met een lichte verstandelijke beperking (NJI, 2019). In het speciaal onderwijs zitten veel jongeren met een autismespectrumstoornis. Om te zorgen dat de lessen ook voor hen geschikt zijn, is bij de ontwikkeling van Lang Leve de Liefde VSO gebruik gemaakt van de Autismevriendelijkheidsmeter (Yulius, 2016), een lijst van criteria waar lesmateriaal aan zou moeten voldoen wil het goed aansluiten bij de doelgroep. Deze lijst is ontwikkeld op basis van wetenschappelijke literatuur, praktijkervaring, input van leerkrachten die met de doelgroep werken, ervaringsdeskundigen en bestaand materiaal dat specifiek ontwikkeld is voor deze doelgroep. De criteria hebben betrekking op de inhoud, vormgeving, visuele ondersteuning en werkvormen. In Lang Leve de Liefde VSO is hier op verschillende manieren rekening mee gehouden. Zo is ervoor gezorgd dat het lesmateriaal rustig en overzichtelijk is vormgegeven, dat de informatie afgebakend is en voldoende wordt herhaald, dat er relevant en realistisch beeldmateriaal is en dat sociale regels uitgelegd worden.

Bewezen effectieve methodieken

Vanuit de wetenschappelijke literatuur zijn aandachtspunten geformuleerd voor specifieke methodieken gericht op kennis, houding en vaardigheden (onder andere Bartholomew et al., 2016; Brug et al., 2010). Onderstaande tabel bevat een overzicht van de belangrijkste uitgangspunten als fundamenteën voor de lesopbouw van de methode.

Verhoudingen tussen aan te pakken factoren, doelen en gebruikte methoden en werkvormen

Overzicht algemene effectieve methoden voor gedragsverandering (Bartholomew et al., 2016 & Brug et al., 2010) en hoe deze terug komen in het lespakket Lang Leve de Liefde VSO.

Factor	Subdoelen	Methodes ¹	Werkvormen/oefening
Kennis	Hebben betrouwbare kennis over seksualiteit en relaties Weten wat toelaatbaar en grensoverschrijdend gedrag is Weten wat veilige seks is	Advance organizers - Schematic representations of the content, or guides to what is to be learned Images - Familiar physical and verbal images as analogies	Teksten en oefeningen worden in het magazine, op werkbladen en via het digibord aangeboden. Tekstueel en visueel is gekozen voor herkenbaarheid voor de leerlingen, mede door hen te betrekken in de

¹ Omdat voor niet alle gebruikte methodes een goede Nederlandse term beschikbaar is, is hier gekozen voor het weergeven van alle methodes in het Engels.

		<p>to a less familiar process</p> <p>Feedback – feedback that is individual, follows the desired behavior closely in time and is specific</p>	<p>ontwikkeling van het materiaal, waarbij speciaal op de herkenbaarheid werd gelet.</p> <p>In veel lessen worden individuele werkbladen ingezet of er is een oefening in het magazine, waar leerlingen vervolgens van hun leraar feedback op kunnen krijgen. Ook zijn er veel 'quiz' achtige werkvormen op het digibord (stellingen, vinkvraag, quiz), waarbij de leerling via het digibord feedback krijgt in de vorm van geschreven tekst of een duimpje omhoog of omlaag.</p>
Attitude	<p>Hebben een positief zelf- en lichaamsbeeld</p> <p>Gaan respectvol met elkaar om</p> <p>Durven te spreken over relaties en seksualiteit</p> <p>Zijn bereid om hulp/ondersteuning te vragen bij hun seksuele gezondheid</p>	<p>Discussion</p> <p>Modeling – reinforcement of model</p> <p>Persuasive communication – the message is relevant and not too discrepant from target group's experience; can be further stimulated by surprise and repetition</p>	<p>Leerlingen gaan over diverse thema's klassikaal in gesprek.</p> <p>Via filmmateriaal, tekst en beeld worden goede voorbeelden gegeven: hoe doen leeftijdsgenoten dit?</p> <p>Elke les sluit aan bij het ontwikkelingsniveau van de leerlingen (de basis hiervoor is gelegd in de VSO ZML leerlijn seksuele vorming) en werkt vanuit een doelgerichte aanpak. Ook start iedere les met het benoemen van het leerdoel van de les en worden er verschillende herhalingslessen aangeboden. Het pakket sluit daarnaast aan bij de leefwereld van de leerlingen door rekening te houden met de fasen in de seksuele</p>

			ontwikkeling en de ontwikkelingsleeftijd van leerlingen.
Vaardigheden	<p>Kunnen eigen wensen en grenzen aangeven</p> <p>Zijn in staat om veilige seks te hebben (o.a. condoomgebruik)</p> <p>Kunnen rekening houden met andermans wensen en grenzen</p> <p>Kunnen om hulp vragen met betrekking tot hun seksuele gezondheid</p>	<p>Guided practice - Sub-skill demonstration, instruction, and enactment with individual feedback; requires supervision by an experienced person; some environmental changes cannot be rehearsed</p> <p>Direct experience - Rewarding outcomes from the individual's experience with the behavior or assurance that the individual can cope with and reframe negative outcomes</p>	<p>Via rollenspelen en onder meer een condoom-demonstratie worden vaardigheden actief geoefend.</p> <p>Elke les begint met een groepsopdracht, waarna een individuele verwerkingsopdracht volgt. Ook de leraren benoemen dit als een effectieve werkvorm voor leerlingen om het geleerde 'eigen' te maken.</p>

4. Onderzoek

- a) Lonkhuizen, R. van (2019). *Procesevaluatie Lang Leve de Liefde VSO*. Wageningen: Wageningen Universiteit.
 - b) Procesevaluatie naar waardering, uitvoering en verbetermogelijkheden van het lespakket Lang Leve de Liefde VSO. Er zijn vijf onderzoeksmethoden gebruikt, zowel kwalitatief als kwantitatief, te weten: online vragenlijsten (23), lesobservaties (7), interviews met leraren (12), klassenenquêtes onder jongeren (73) en focusgroepen met leerlingen (16). Voor de data-analyse is gebruik gemaakt van een theoretisch raamwerk.
 - c) Leraren en leerlingen waarderen Lang Leve de Liefde VSO over het algemeen positief. De leraren erkennen het belang van het lespakket zeer en zijn positief over het feit dat leerlingen door de ontwikkeling van dit lesmateriaal serieus genomen worden als doelgroep. Daarbij zijn leraren ook tevreden over de variëteit aan werkvormen, de lay-out en diversiteit aan foto's in het leerlingenmagazine. Hierdoor sluit het lespakket goed aan bij de leefwereld en het leervermogen van de leerlingen. Ook geven leraren aan dat ze van plan zijn om het pakket te gaan/ blijven gebruiken. De leraren lopen niet tegen grote problemen aan bij de uitvoering van het materiaal. Ze maken soms zelfstandig aanpassingen. Lang Leve de Liefde VSO is ontwikkeld voor leerlingen op niveau 9 t/m 12 van de leerlijn, dit noemen leraren 'hoog niveau' leerlingen. Ze zien het als hun taak om deze lessen ook voor leerlingen met een lager niveau in hun klas geschikt te maken. Een aantal genoemde verbeterpunten zitten op het niveau van verduidelijking: bijv. toelichting van geel gearceerde woorden in leerlingenmagazine, uitgewerkte uitleg bij de strip en foto's specificeren. De vertraging van de stem in één van de filmpjes werkt juist minder prettig. Ook op technisch vlak kwamen er nog onduidelijkheden naar boven (filmpjes die niet goed openden). Voor leraren is het nog wel onduidelijk hoe vaak ze de lessen kunnen geven aan hun leerlingen (hoe vaak herhalen, wanneer aanvullend materiaal gebruiken). Ook is er behoefte aan ondersteuning bij de ingebruikname van het lespakket (bijvoorbeeld training, filmpje of uitleg).
- a) Gebruikerscijfers van Lang Leve de Liefde VSO. Rutgers.
 - b) Bij de afdeling verkoop zijn is opgevraagd hoe vaak het digitale pakket de afgelopen jaren is besteld.
 - c) Het gaat om:
 - 2022 – 17 stuks en 5 verlengingen
 - 2021 – 19 stuks en 14 verlengingen
 - 2020 – 15 stuks

5. Samenvatting Werkzame elementen

Inhoudelijke elementen

- Werkvormen zijn gebaseerd op effectieve methoden om determinanten van gedrag te beïnvloeden.
- Methodieken, werkvormen, opmaak/vormgeving en onderwerpen zijn gebaseerd op wetenschappelijke evidence over wat werkt bij jongeren met een verstandelijke beperking.
- De lesopbouw volgt het Expliciete Directe Instructiemodel (EDI) dat vanuit didactisch oogpunt als meest effectief wordt gezien voor deze leerlingen.
- De inhoud, afbeeldingen en foto's sluiten aan bij de belevingswereld van leerlingen die zeer moeilijk leren.
- In de vormgeving is rekening gehouden met kennis over wat werkt bij leerlingen die zeer moeilijk leren met een stoornis in het autismspectrum.
- Het lespakket is aangepast aan de behoeften van leraren en leerlingen uit het VSO, door middel van input uit het pre-productieonderzoek, de klankbordgroep, pre-test en procesevaluatie.

Praktische elementen

- Digitale lesomgeving met alle onderdelen van het lespakket, interactieve werkvormen voor het digibord en downloadbare werkbladen.
- Leerlingenmagazine waarin leerlingen zelf opdrachten kunnen maken, (gezamenlijk) teksten/ opdrachten kunnen lezen en de lesstof (zelfstandig) kunnen nalezen.
- Gedetailleerde en gestructureerde handleiding voor leraren.

6. Aangehaalde literatuur

- Academische werkplaats Autisme (2016). *Autismevriendelijkheidsmeter. Shortlist voor leerkrachten*. Rotterdam: Yulius. (Intern document).
- Ajzen I. (1988). *Attitudes, personality, and behaviour*. England: Milton Keynes: Open University Press.
- Allen, J. & Meng, C. (2010). *Voortijdige schoolverlaters: aanleiding en gevolgen*. Maastricht: Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt (ROA).
- Baams, L. & Bos, H. (2014). Gender non-conformiteit, stigmatisering, en psychologisch welzijn van Nederlandse lesbische, homoseksuele en biseksuele jongeren, *Tijdschrift voor seksuologie*, jg. 38, nr. 2. Pg 86 t/m 93.
- Baines S, Emerson E, Robertson J, Hatton C. (2018). Sexual activity and sexual health among young adults with and without mild/moderate intellectual disability. *BMC Public Health*. 18(1):667. doi: 10.1186/s12889-018-5572-9.
- Bandura, A. (2001). Social cognitive theory: An agentic perspective. *Annual Review of Psychology*, 52, 1-26.
- Bartholomew Eldredge, L. K., Markham, C. M., Ruiter, R. A. C., Fernández, M. E., Kok, G., & Parcel, G. S. (2016). *Planning health promotion programs: an Intervention Mapping approach*. (4 ed.) Jossey-Bass Inc.
- Berlo, W. van, Haas, S. de, Oosten, N. van, Dijk, L. van, Brants, L., Tonnon, S. & Storms, O. (2011). *Beperkt weerbaar. Een onderzoek naar seksueel geweld bij mensen met een lichamelijke, zintuiglijke of verstandelijke beperking*. Utrecht: Rutgers WPF/Movisie.
- Berlo, Willy & Mooren, Trudy. (2009). *Seksueel geweld: gevolgen en behandeling*. 10.1007/978-90-313-6806-8_18.
- Borawska-Charko, M., Rohleder, P. & Finlay, M.W.L. (2017). The Sexual Health Knowledge of People with Intellectual Disabilities: a Review. *Sexuality Research and Social Policy*, 14(4), 393–409.
- Bron, J., Loenen, S., Haverkamp, M. & Vliet, E. van (2015). *Seksualiteit en seksuele diversiteit in de kerndoelen*. Enschede: SLO.
- Brug, J., Assema, P. van & Lechner, L. (2010). *Gezondheidsvoorlichting en gedragsverandering. Een planmatige aanpak*. Van Gorcum: Assen.
- Cense, M. & Dalmijn, E. (2016). *In een klap volwassen. Over tienerzwangerschap*, Utrecht, Rutgers en Fiom.
- Cense, M., Walle, R. van der, Dijk, L. van (2011). *Moeilijk lerende jongeren over seks en grenzen*. Utrecht: Rutgers WPF/Soa Aids Nederland.
- Cheng, M.M., & Udry, R. (2005). Sexual experiences of adolescents with low cognitive abilities in the U.S. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 17(2), 155-172.

Doreleijers, T., Crone, E., & Jansen, L. (2010). *Biologische ontwikkeling. Psychologie van de adolescentie. basisboek*. Zutphen: Thieme Meulenhoff.

Dukes, E. & McGuire, B. E. (2009). *Enhancing capacity to make sexuality-related decisions in people with an intellectual disability*. *Journal of Intellectual Disability Research*, 53, 727-734.

Euwema, A., Maris, S., Schutte, L., & Meijer, S. (2017). *Pre-productie onderzoek Lang Leve de Liefde voor VSO*. Utrecht/Amsterdam: Rutgers/Soa Aids Nederland.

Euwema, A. & Maris, S. (2018). *Feedback van docenten – Inhoud LLL voor VSO*. Utrecht/Amsterdam: Rutgers/Soa Aids Nederland.

Gianotten, W. (2008). *Seksualiteit bij ziekte en lichamelijke beperking*. Assen: Van Gorcum.

Graaf, H. de, Dijk, L. van, & Wijsen, C. (2010). *Leefstijlcampagne seksuele weerbaarheid: Voorbereidend literatuuronderzoek*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.

Graaf, H. de, Borne, M. van den, Nikkelen, S., Twisk, D. & Meijer, S. (2017). *Seks onder je 25e. Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2017*. Utrecht: Rutgers en Soa Aids Nederland.

Graaf, H. de, Kruijer, H., Acker, J. van, Meijer, S. (2012). *Seks onder je 25e, Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2012*, Utrecht, Rutgers WPF en Soa Aids Nederland.

Graaf, H. de & Maris, S. (2014). *De seksuele ontwikkeling van kinderen met een beperking of psychiatrisch probleem*. Utrecht: Rutgers WPF.

Hollingsworth, J., Ybarra, S. & Schmeier, M. (2015). *Expliciete Directe Instructie: Tips en technieken voor een goede les*. Huizen: Pica.

Kirby, D. & Lepore, G. (2007). *Sexual risk and protective factors: Factors affecting teen sexual behavior, pregnancy, childbearing, and sexually transmitted disease: Which are important? Which can you change?* Washington, D.C.: The National Campaign to Prevent Teen and Unplanned Pregnancy.

Lisdonk, J., Dalmijn, E. & Cense, M. (2016). *'Gewoon gezellig, met zo'n buik': Tienerzwangerschap bij meiden met een lichte verstandelijke beperking*. Utrecht/'s-Hertogenbosch: Rutgers/Fiom.

Leflot, G., Lier, P.A.C. van, Onghena, P. & Colpin, H. (2010). The role of teacher behavior management in the development of disruptive behaviors: an intervention study with the good behavior game. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 38(6), 869-882.

Lonkhuizen, R. van (2019). *Procesevaluatie Lang Leve de Liefde VSO*. Wageningen: Wageningen Universiteit.

Martin, K & Luke, K. (2010). Gender differences in the ABC's of the birds and the bees; What mothers teach young children about sexuality and reproduction. *Sex Roles*, 62, 278-291.

Molen, M. J. van der, Luit, H. E. van, Jongmans, M. J., & Molen, M. W. van der (2007). *Het werkgeheugen van jongeren met een lichte verstandelijke beperking*. *Kind en adolescent*, 28, 88-96.

NJi (2019). *Richtlijn Seksuele ontwikkeling voor de jeugdhulp en jeugdbescherming*.

Rutgers & CED-Groep (2015). *VSO Leerlijn Seksuele Vorming*. Utrecht/Rotterdam: Rutgers/CED-Groep.

Rutgers, Soa Aids Nederland & Fiom (2016). *Checklist LVB*. Utrecht/Amsterdam/Den Bosch: Rutgers/Soa Aids Nederland/Fiom. (intern document).

Rutgers & Soa Aids Nederland (2019). *Seks onder je 25^e VSO 2019*. Utrecht/Amsterdam: Rutgers, Soa Aids Nederland

Ryan, S., Franzetta, K. & Manlove, J. (2007). Knowledge, perceptions, and motivations for contraception: influence on teens' contraceptive consistency. *Youth & Society*, 39, 182-208.

Schaafsma, D. (2013). *Sexuality and intellectual disability: Implications for sex education*. Proefschrift, Universiteit Maastricht.

Schaafsma, D. (2015). *Wegwijzer omgaan met seksualiteit: Gericht op mensen met een verstandelijke beperking* (rapport in opdracht van Ministerie van VWS, <https://www.kennispleingehandicaptensector.nl/nieuws/2015/april/nieuwe-wegwijzer-omgaan-met-seksualiteit>).

Schaafsma, D., Kok, G., Stoffelen, J.M.T., Curfs, L.M.G.(2015). Identifying Effective Methods for Teaching Sex Education to Individuals With Intellectual Disabilities: A Systematic Review. *J Sex res.*, 52(4): 412-432.

Servais, L. (2006). Sexual health care in persons with intellectual disabilities. *Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews*, 12(1), 48-56.

Tolman, D.L., Striepe, M.I., & Harmon, T. (2003). Gender matters: Constructing a model of adolescent sexual health. *Journal of Sex Research*, 40, 4-12.

Timmerman, G. (2009). *Seksuele vorming en de persoonlijkheid van de leraar*. *Pedagogiek*, 29, 45-59.

Vanwesenbeeck I., Zessen, G. van, Ingham R., Jaramazovic, E., Stevens, D. (1999). Factors and processes in heterosexual competence and risk: An integrated review of the evidence. *Psychol.Health*, 14, 25-50.

World Health Organization (2010). *Definition: Intellectual disability*. Binnengehaald 7 maart 2019, van <http://www.euro.who.int/en/health-topics/noncommunicable-diseases/mental-health/news/news/2010/15/childrens-right-to-family-life/definition-intellectual-disability>

WHO Regional Office for Europe & BZgA (2010). *Standards for Sexuality Education in Europe: A framework*

for policy makers, educational and health authorities, and specialists. Cologne: Federal Centre for Health Education, BZgA.

Wissink, I. B., Vught, E. van, Moonen, X. & Stams, G. J. M. (2015). Sexual abuse involving children with an intellectual disability (ID): A narrative review. *Research in Developmental Disabilities*, 36, 20-35.

Wit M. de, Moonen, X., Douma, J. (2011). *Richtlijn effectieve interventies LVB: Aanbevelingen voor het ontwikkelen, aanpassen en uitvoeren van gedragsveranderende interventies voor jeugdigen met een licht verstandelijke beperking.* Landelijk Kenniscentrum LVG: Utrecht.

7. Praktijkvoorbeeld

VSO De Hoge Brug won in 2020 de Lang Leve de Liefde Award voor het Voortgezet Speciaal Onderwijs. Deze school in Rotterdam is een school voor voortgezet speciaal onderwijs voor zeer moeilijk lerende jongeren. De school telt 120 leerlingen. Op De Hoge Brug ligt veel nadruk op het praktisch werken, 'leren door doen'. Dit krijgt invulling door een ruim aanbod van praktische werkzaamheden en het creëren van leer-werksituaties binnen en buiten de school. In alle leerjaren wordt aandacht besteed aan 'gezond en redzaam gedrag', waaronder bij de vakken lichaamsverzorging, relationele en seksuele vorming, sociale redzaamheid en omgangsvormen. Door hun beperking lopen deze kinderen tegen een aantal specifieke belemmeringen aan: ze hebben vaak moeite met het inschatten van risico's, zijn gevoelig voor sociale druk, onvoldoende weerbaar en lopen risico op seksuele grensoverschrijding.

Het thema Relaties en Seksualiteit heeft in alle leerjaren een structurele plek met een doorlopende leerlijn. In de leerlijn seksuele vorming zijn de wettelijk verplichte kerndoelen (CED) vertaald naar lesdoelen voor leerlingen in het (voortgezet) speciaal onderwijs. Met de leerlijn seksuele vorming wordt doelgericht en ontwikkelingsgericht seksuele vorming gegeven. In elk leerjaar (1 t/m 5) komt het thema Relaties en Seksualiteit terug. Hierbij wordt vooral gebruik gemaakt van de effectieve methode Lang Leve de Liefde, specifiek de editie voor het VSO-zml.

In het beleidsplan zijn naast educatie ook gedragsregels en omgangsvormen opgenomen voor leerlingen en docenten en hoe deze na te leven. Er is nauw contact met de ouders omtrent de lessen relationele en seksuele vorming en de vorderingen die leerlingen op dit gebied maken.

Docenten geven aan dat de lessen hun vruchten afwerpen. Docent Katja: "Hier op school is openlijk praten over relaties en seksualiteit heel normaal. Leerlingen weten de weg ook te vinden naar docenten als ze ergens over willen praten. Natuurlijk, voor leerlingen die net op school zitten, is het soms best even een drempel, maar anderen vinden het gelijk fijn en hebben veel vragen. Uiteindelijk doet bijna iedereen enthousiast mee."

Samenwerking erkenningstraject

Het erkenningstraject wordt in samenwerking uitgevoerd door het Nederlands Jeugdinstituut (NJI), het RIVM Centrum Gezond Leven (CGL), het Kenniscentrum Sport & Beweging, Vilans, het Trimbos Instituut en MOVISIE. Door samen te werken aan het beoordelen van interventies volgens eenduidige criteria streven wij naar kwaliteitsverbetering in de betrokken werkvelden.

